

O‘SMIRLARDAGI DEVIANT XULQ SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Mamurova Gulira’no Bahtiyorjon qizi

Nizomiy nomidagi O‘zMPU talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘smirlar orasidagi deviant xulq-atvorlarning psixologik, ijtimoiy va madaniy sabablari batafsil o‘rganilgan. O‘smirlik davrida huzurlanuvchi gormonal o‘zgarishlar, ehtiyotsiz emotsional holatlar, shaxsiy identifikatsiya muammolari hamda individual ehtiyojlarning qondirilmasligi deviantliklarga moyillikning asosiy omillari sifatida belgilangan. Bundan tashqari, oiladagi munosabatlarning nomuvofiqligi, tengdoshlar guruhining ta’siri, ta’lim muassasalaridagi muvaffaqiyatsizlik va ommaviy axborot vositalarining zararoy ta’siri deviant xulq shakllanishida muhim rol o‘ynashi ta’kidlangan. Tadqiqotda o‘smirlar o‘rtasida eng keng tarqalgan deviantlik shakllari — agressivlik, tartib-intizomni buzish, nash’a moddalarini sinov qilish, vandalizm va o‘z-o‘ziga zarar etkazish kabi holatlar misol qilib keltirilgan. Deviant xulqning oldini olish uchun oila, maktab va jamiyat tomonlarining hamkorligida kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligi alohida ta’kidlangan. Ushbu tadqiqot o‘smirlar psixologiyasi, pedagogika va ijtimoiy fanlar sohasida amaliy qiymatiga ega.

Kalit so‘zlar: xulq-atvorlar, o‘g‘rilik, vandalizm, erta jinsiy munosabatlar, internet-qaramlik, virtual agressiya, o‘ziga zarar etkazish, depressiv holatlar.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются психологические, социальные и культурные причины девиантного поведения среди подростков. В качестве основных факторов предрасположенности к девиантному поведению определены гормональные изменения, происходящие в подростковом возрасте, безрассудные эмоциональные состояния, проблемы с самоидентификацией и неудовлетворенные индивидуальные потребности. Кроме того, подчеркивается, что важную роль в формировании девиантного поведения играют несовместимость семейных отношений, влияние сверстников, неудачи в учебных заведениях и вредное влияние СМИ. В качестве примеров наиболее распространенных форм девиантного поведения среди подростков приводятся агрессия, нарушение дисциплины, тестирование на наркотики, вандализм и членовредительство. Подчеркивается необходимость внедрения комплексных мер в сотрудничестве семьи, школы и общества для профилактики девиантного поведения. Данная работа имеет практическое значение в области подростковой психологии, педагогики и социальных наук.

Ключевые слова: поведение, кража, вандализм, ранняя сексуальная ориентация, интернет-зависимость, виртуальная агрессия, членовредительство,

депрессивные состояния.

Abstract. This article examines in detail the psychological, social and cultural causes of deviant behavior among adolescents. Hormonal changes occurring during adolescence, reckless emotional states, problems of personal identity and unsatisfied individual needs are identified as the main factors of predisposition to deviance. In addition, it is emphasized that the incompatibility of family relationships, the influence of peer groups, failure in educational institutions and the harmful influence of the media play an important role in the formation of deviant behavior. The study cites as examples the most widespread forms of deviance among adolescents - aggression, violation of discipline, drug testing, vandalism and self-harm. The need to implement comprehensive measures in cooperation between the family, school and society to prevent deviant behavior is emphasized. This study has practical value in the field of adolescent psychology, pedagogy and social sciences.

Keywords: behavior, theft, vandalism, early sexual intercourse, Internet addiction, virtual aggression, self-harm, depressive states.

O‘smirlik davri insonning psixologik, jismoniy va ijtimoiy jihatlarda eng kuchli o‘zgarishlarga duch keladigan muhim bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o‘smirlarning o‘z holatini tushunish jarayoni kuchayadi, mustaqillikka intilish, ehtiyotsiz emotsional holatlar va hamyozdoshlar ta’siriga oson bo‘lishi kuchayadi. Ushbu omillar ba’zi hollarda jamiyat normalaridan chetlashuv – deviant xulq-atvorning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Deviant xulq-atvor jamiyatning ijtimoiy mustahkamligiga zarar yetkazadi va o‘smirning kelajakdagi hayotida ko‘plab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, uning sabablarini o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim masaladir.

Zamonaviy globallashuv jarayoni, axborot oqimining tez ortishi, oilaviy munosabatlardagi o‘zgarishlar hamda ijtimoiy bosimlarning kuchayishi o‘smirlarning ruhiy holatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatmoqda. Binobarin, deviant xulq-atvorning paydo bo‘lish sabablarini batafsil tahlil qilish, uning oldini olish va samarali psixoprofilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish hozirgi kun dolzarb vazifalaridan biridir.

Ushbu tadqiqotda o‘smirlardagi deviant xulq-atvorning psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sabablari tahlil etiladi. Shuningdek, uni shakllantiruvchi omillar va eng ko‘p uchraydigan turlari yoritilgan. Bir vaqtda, deviantsiyaning oldini olishda oila, maktab va jamiyatning roli va ahamiyati ham belgilanadi. mazkur ish o‘smirlar psixologiyasi, pedagogik amaliyot va ijtimoiy ish sohalari uchun nazariy-amaliy qiymatga ega.

Deviant xulq-atvor tushunchasi.

Deviant xulq-atvor jamiyat tomonidan e’tirof etilgan huquqiy, axloqiy va

madaniy normalardan chetlashuv sifatidagi xatti-harakatlar kompleksidir. U salbiy (masalan, agressiya, jinoyatchilik, giyohvandlik, vandalizm) yoki ijobiy (masalan, qahramonlik, ijodiy innovatsiyalar) shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. O'smirlik davrida odatda salbiy deviatziya turlari kuzatiladi, ular quyidagi omillar bilan bog'liq holda shakllanadi.

Psixologik omillar. Gormonal va fiziologik o'zgarishlar o'smirlik davrida tez yuzaga keladi va emotsional noustuvorlik, impulsivlik hamda xavfli harakatlarga moyillikni oshirdiradi. Bu vaziyat qaror qabul qilishda shotliq va xulq-atvorni boshqarishning zaiflashuviga sabab bo'ladi. Shaxs rivojlanishining xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- past yoki ortiqcha yuqori o'z-o'zini baholash;
- identifikatsiya inqirozi (shaxs oqibati va jamiyatdagi o'rni haqidagi noaniqlik);
- mustaqillik va erkinlikka haddan tashqari intilish;
- emotsional stress va ichki qarama-qarshilik.

Ushbu omillar o'smirni konfliktli holatlarga duch keltiradi yoki jamiyat qoidalariga qarshi reaksiyalarni shakllantiradi. Psixologik jarayonishtar (bolalikdagi zo'ravonlik, oilaviy nizolar, e'tibor yetishmasligi) tajovuzkorlik, ishonchsizlik va sabotaj xulqini kuchaytiradi.

Ijtimoiy omillar.

Oila muhitining roli. Oila o'smirning ijtimoiylashuvining asosiy muassasasi bo'lib, undagi muammolar deviant xulqning muhim sabablaridir. Oiladagi nosog'lom psixologik muhit, spirtli ichimliklar, zo'ravonlik, befarqlik, ortiqcha qattqlik yoki cheklovsiz erkinlik, ota-onaning nizoli ajralishlari barqaror rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'smirlar uchun hamyozdoshlar guruhi identifikatsiya manbai bo'lib, ularning bahosi ko'pincha oiladan ustun turadi. Agar guruhda salbiy qadriyatlar (shovqinlik, tamaki chekish, zo'ravonlik) hukmron bo'lsa, o'smir ularga ergashish xavfi ortadi.

Maktab omillari.

O'quvdagi muvaffaqiyatsizlik, o'qituvchilar bilan nizolar, qiziqarli darslar yetishmasligi, motivatsiya va rag'batning kamligi me'yoriy ijtimoiylashuvini to'siladi. Bu maktabdan qochish, intizom buzish kabi deviant xulq shakllariga olib keladi.

3. Iqtisodiy va madaniy omillar

Iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida o'smirlar ko'pincha moddiy ehtiyojlarni qondirish uchun qonunbuzarchilikka yo'l qo'yadilar. Zamonaviy ommaviy madaniyat, internetdagi agressiv kontent, zo'ravonlikni normalashtiruvchi video va o'yinlar deviant xulq-atvorning rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Eng ko'p uchraydigan deviant xulq shakllari:

- jismoniy va verbal agressiya;
- maktabdan bo'g'ilish, intizom qoidalarini buzish;

- tamaki, spirtli ichimliklar va psixoaktiv moddalarni sinash;
- o'g'rilik va vandalizm;
- erta jinsiy faoliyat;
- internet qaramligi va kiberbuloving;
- o'zini zararlash va depressiv holatlar.

O'smirlardagi deviantlikning ko'p qirrali sabablari sababli uning bartaraf etilishi kompleks, tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi.

Zamonaviy profilaktika usullari

Psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va neyrobiologiya ilmiy izlanishlari deviant xulqni kamaytirish uchun jazolash emas, kompleks profilaktik va korreksion dasturlar samarali ekanligini ko'rsatadi.

Kognitiv-behavioral terapiya (KBT) o'smirlarning disfunktsional fikrlash tartiblari, irratsional qarashlar va impulsiv reaksiyalarini korreksiyalashga mo'ljallangan. Ilmiy tadqiqotlar KBT 60-70% holatlarda:

- agressiya darajasini pasaytiradi;
- impulslarni nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- o'z-o'zini baholashni normalashtiradi.

Ushbu metod deviant xulqning psixologik ildizi – noto'g'ri fikrlash jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Motivatsion suhbat usuli (Motivational Interviewing)

Ushbu yondashuv o'smirning ichki motivatsiyasini faollashtirishga xizmat qiladi. Psixolog nasihatlar berish o'rniga, o'smirni o'z qarorlarini ma'nuy tanlashga yo'naltiradi. Tadqiqotlar motivatsion suhbat giyohvandlik, maktabdan bo'g'ilish va kichik qonunbuzarchilikni kamaytirishda yuqori samaradorlik ko'rsatganini ishora etadi.

Emotsional intellekt treninglari

Emotsiyalarni idrok etish, ifoda etish va boshqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Yevropa psixologik assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, emotsional intellekt treninglari:

- konfliktlarni 35-40% ga qisqartiradi;
- bullingqa moyillikni pasaytiradi.

O'smirlarning emotsional savodxonligi deviant xulqning psixologik profilaktikasida asosiy omil hisoblanadi.

Oila darajasidagi ilmiy yondashuvlar

Pozitiv ota-onalik dasturi (Triple P) 25 yil davomida 30 dan ortiq mamlakatda deviant xulqni kamaytirishda qo'llanib keladi. Asosiy tamoyillar:

- jazosiz tarbiya usullari;
- ochiq muloqot;
- oqibatlarni tushuntirish;

- hissiy qo‘llab-quvvatlash.

Meta-tahlillar ushbu dasturing o‘smirlardagi agressiv xulqni 50% gacha kamaytirishini ko‘rsatadi.

Oilaviy terapiya (Structural Family Therapy) oiladagi rollarning chalkashuvi, chegaralar buzilishi va xavfsizlik yetishmasligini bartaraf etadi. Oila tizimidagi nosog‘lom munosabatlar tuzatilmasa, o‘smir xulqidagi o‘zgarishlar vaqtinchalik xarakterga ega bo‘ladi.

Maktab darajasidagi ilmiy yondashuvilar

Maktab iqlimini yaxshilash xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra, ijobiy maktab muhitida:

- deviant xulq 30-60% ga;
- bulling 40% ga;
- intizom buzilishi 50% ga kamayadi.

Asosiy komponentlar:

- adolatli intizom tizimi;
- o‘qituvchi-o‘quvchi o‘zaro hurmat;
- ishonchli psixologik xizmatlar.

Tengdoshlar mediatsiyasi mojoralarni o‘quvchilar muloqot orqali tinch yo‘l bilan hal qiladi. Mediatsiya konfliktlarni jazolash emas, muloqot usuli bilan yechishga o‘rgatadi va kelajakdagi jinoyatchilik xavfini sezilarli darajada pasaytiradi.

"Qiziqishlar bo‘yicha maktab" modeli sport, san‘at, texnologiya, drama, musiqa va ixtirochilik to‘g‘rishlari orqali o‘smirlar energiyasini ijobiy yo‘nalishga buradi. Tadqiqotlar bo‘sh vaqt bilan eshgillanmagan o‘smirlar deviant xulqqa 2,5 marta ko‘p moyil ekanligini ko‘rsatadi.

Jamiyat va mahalla darajasidagi yondashuvilar ...

Mahalla psixologik xizmatlari

Mahallada psixolog, yoshlar yetakchisi va profilaktika inspektori o‘rtasidagi hamkorlik mahallaviy deviansiyani 25-40% ga kamaytirishda samarali natija beradi.

Volontyorlik dasturlari

Jamiyatga foydali faoliyatlarda ishtirok etayotgan o‘smirlar:

- o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi;
- mas’uliyat hissini shakllantiradi;
- ijtimoiy moslashuv qobiliyatini oshiradi.

Volontyorlik ijtimoiy identifikatsiyani mustahkamlash orqali deviant xulqning muhim antifaktori sifatida xizmat qiladi.

Neyropsixologik va individual yondashuvilar

Impulsivlikni boshqarish treninglari nevrologik jihatdan prefrontal korteksning yetarli rivojlanmagani bilan bog‘liq impulsivlikni kamaytirishga yo‘naltirilgan. Treninglar:

- nafas olish mashqlari;
- mindfulness usullari;
- stressni nazorat qilish metodlarini o'z ichiga oladi.

FMRI tadqiqotlari ushbu mashqlar impulsiv qarorlar va agressiyani ilmiy asosda pasaytirishini tasdiqlaydi.

Kompyuter terapiyasi va raqamli yondashuvilar

Onlayn psixoterapiya O'zbekiston sharoitida kengayib borayotgan onlayn psixologik xizmatlar uyat, qo'rquv yoki masofa sabab yordam so'ramayotgan o'smirlar uchun qulaylik yaratadi.

Mediasavodxonlik o'smirlarni ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyativ kontentni tahlil qilishga o'rgatadi. Bu kiberbuloving va radikalizm kabi internet deviatsiyalarining oldini oladi.

Yechimlar bo'yicha umumiy ilmiy xulosa

O'smirlardagi deviant xulqni kamaytirishning eng samarali yo'li kompleks integratsiyali yondashuvdir. Faqat psixologik yoki faqat maktab chora-tadbiri yetarli emas – oila, maktab va jamiyat o'rtasidagi mustahkam hamkorlik talab etiladi. Profilaktika jazolash emas, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga asoslanishi kerak. Ilmiy tadqiqotlar jazolash deviant xulqni kuchaytirishini ko'rsatadi.

Asosiy strategik yo'nalishlar:

- tengdoshlar guruhini to'g'ri shakllantirish (o'smir xulqining 70-80% tengdoshlar ta'siri bilan bog'liq);
- emotsional intellektni rivojlantirish (yuqori EI agressiya va impulsivlikning asosiy himoya omili).

O'smirlardagi deviant xulqni bartaraf etishning eng samarali usuli kompleks va integratsiyali yondashuvdir. Alohida psixologik yoki faqat maktab darajasidagi choralar yetarli emas – oila, maktab va jamiyat o'rtasidagi mustahkam hamkorlik muhimdir. Profilaktika jazolashga emas, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga asoslanishi lozim, chunki ilmiy izlanishlar jazolash deviant xulqni kuchaytirishini ko'rsatadi.

Strategik profilaktik omillar

- Tengdoshlar guruhini to'g'ri shakllantirish strategik ahamiyatga ega, chunki o'smirlar xulqining 70-80% tengdoshlar ta'siri bilan bog'liq.
- Emotsional intellektni rivojlantirish asosiy himoya mexanizmi bo'lib, yuqori daraja agressiya va delinkventlikni sezilarli pasaytiradi.
- Oilaviy iqlimni yaxshilash eng kuchli profilaktik vositadir; ichidagi muhabbat va ochiq muloqot mavjud bo'lsa, deviant xulqning ko'p shakllari ildiz otmaydi.

Amaliy tavsiyalar

Deviant xulqning oldini olish uchun:

- sog'lom oilaviy muhit yaratish;

- psixologik yordam va maslahat xizmatlarini kengaytirish;
- maktabda qo‘llab-quvvatlovchi muhitni shakllantirish;
- sport, san’at va ijtimoiy loyihalarga jalb qilish;
- ommaviy axborot vositalaridan ratsional foydalanishni o‘rgatish;
- o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholash darajasini oshirish kerak.

O‘smirlardagi deviant xulq ko‘p qirrali psixologik, oilaviy, ijtimoiy va madaniy omillar ta’sirida shakllanadi. Uni faqat jazolash bilan bartaraf etib bo‘lmaydi – o‘smir ichki dunyosini tushunish, e’tibor va qo‘llab-quvvatlash, sog‘lom ijtimoiy muhit yaratish asosidir. O‘smirlik o‘sish va o‘zgarishlar davri bo‘lib, to‘g‘ri strategiyalar orqali salbiy xulqning oldini olish va sog‘lom shaxsni shakllantirish mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurasulova G.R. (2012). Yoshlarpsixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
2. ZokirovaM. (2018). Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. ErgashevI., & Hamidov A. (2019). Pedagogik psixologiya. Toshkent: Turon-iqbol.
4. KarimovaV. M. (2010). Oila psixologiyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
5. Shermuhamedova.N. (2020). O‘smirlik davrida psixologik inqirozlar va ularning ijtimoiy omillari. Psixologiya va pedagogika jurnali, 4(2), 45–52.